

Materialitat i errors de composició d'un incunable poètic (b²/87FD): la rendibilitat ecdòtica

Josep Lluís Martos

Universitat d'Alacant

jl.martos@ua.es

<https://orcid.org/0000-0002-1379-7536>

Received 31/05/2019; accepted 04/07/2019

DOI: <https://doi.org/10.7203/MCLM.6.15318>

Materiality and compositorial errors of a poetical incunabulum: the contribution of textual criticism

ABSTRACT

The material analysis of the witnesses of a literary work is part of the phase of recension in a process of textual criticism, which must go beyond the mere description of the content. It is necessary to pay attention to the information that these characteristics give about the contents, about the process of textual transmission, because these data will have ecdotic value. Thus, this work studies the materiality and compositorial errors of a Valencian poetical incunabulum, which is the first of a trilogy of printed works dedicated to the Immaculate Conception and sponsored by Ferran Dies.

KEYWORDS

Ferran Dies; Lambert Palmart; poetical incunabula; ecdotics; material bibliography

RESUM

L'anàlisi material dels testimonis d'una obra literària forma part de la fase de *recensio* en un procés de crítica textual, que ha d'anar més enllà de la mera descripció del contingut. Cal atendre a la informació que donen aquestes característiques quant als continguts, quant al procés de transmissió dels textos, perquè aquestes dades tindran funcionalitat ecdòtica. Així, aquest treball estudia la materialitat i els errors d'un incunable poètic valencià, que és el primer d'una trilogia d'impressos dedicats a la Immaculada Concepció i patrocinats per Ferran Dies

PARAULES CLAU

Ferran Dies; Lambert Palmart; incunables poètics; ecdòtica; bibliografia material

Magnificat Cultura i Literatura Medievals 6, 2019, 165-184.

<http://ojs.uv.es/index.php/MCLM>

ISSN 2386-8295

Josep Lluís Martos. 2019. 'Materialitat i errors de composició d'un incunable poètic (b²/87FD): la rendibilitat ecdòtica', *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 6: 165-184

Aquest treball s'emmarca dins el projecte *Cancionero, Romancero y Fuentes Impresas* del Ministerio de Economía, Industria y Competitividad (FFI2017-86313-P) (AEI/FEDER, UE).

TAULA DE CONTINGUTS

- 1 L'objecte i els objectius d'estudi – 167
- 2 La tradició bibliogràfica de l'incunable – 169
- 3 La materialitat de l'edició – 172
- 4 Rúbriques i errors de composició – 176
- 5 Les invocacions verbals i la sentència perduda del *robí* – 178
- 6 Dels errors tipogràfics a la destrucció del joc poètic – 179
- 7 Obres citades – 182

1 L'objecte i els objectius d'estudi

L'*Obra de la sacratíssima Concepció de la intemerada mare de Déu*¹ (GW 08343) és un dels tres cançoners incunables valencians,² juntament amb les ben conegudes *Trobes o lahors de la Verge Maria* (GW M27366) i l'*Obra a llaors del benaventurat lo senyor sant Christòfol* (GW M27370),³ en els tres casos derivats d'un certamen poètic, com n'és, també, un plec solt que conté un poema de Pere Vilaspinosa sobre la *Salve Regina*.⁴ A aquests caldria sumar dos impresos més, procedents dels certàmens sobre la Immaculada Concepció que Ferran Dies va patrocinar després de l'èxit de la justa poètica de 1486: un en prosa vulgar en 1487 i un altre en prosa llatina en 1488. Els tres incunables resultants eren, en qualsevol cas, una selecció dels textos presentats en cadascun d'aquests certàmens,⁵ amb la voluntat que es tractés de productes breus, com sabem per l'*Exhortació de benivolència* amb la qual Ferran Dies conclou aquest cançoner.⁶ Tal voluntat

1. La rúbrica inicial titula aquest imprès com a *Obra de la sacratíssima Concepció de la intemerada mare de Déu*, sota una concepció unitària i en singular del producte polifònic que suposa un cançoner col·lectiu d'aquestes característiques, un tret que comparteix amb l'*Obra a llaors del benaventurat lo senyor sant Christòfol* (Martos 2016a: 175), enfront del plural utilitzat en l'incunable de les *Trobes o lahors* de 1474.

2. Conservats, almenys. Sí que hi ha altres impresos incunables que contenen poesia en català, però no suposen una col·lecció poètica de tals característiques que permeta considerar-los pròpiament com a cançoners.

3. Vegeu Ferrando Francés 1983 per als tres certàmens i respectius incunables.

4. Compost a instàncies de Lluís Despuig, el virrei de València, que va ser qui va convocar el certamen de 1474 que va donar lloc a les *Trobes*, per la qual cosa no seria la resta d'un sisé certamen (Ferrando 1983: 345-360). La referència en la seua rúbrica al *llibell* previ i a la *sentència* posterior, al costat d'altres aspectes, podria indicar que no es tracta d'un certamen diferent del de 1474, encara que no és el moment de resoldre-ho ara, pels objectius d'aquest treball: *Salve regina feta per lo discret en Pere Vilaspinosa, notari de València, la qual el mateix per honor del loable consistori lo dia que-s publicà la devall escrita sentència de la demunt dita joya de les lahors de la verge Maria, aquella spandí e publicà e dreçà aquella al molt spectable e reverent senyor frare Luis Depuig, mestre de l'orde e cavalleria de Muntesa e de sant Jordi, lochtinent general en lo regne de València, la qual fonch feta a servey de nostre Senyor Déu e a honor e glòria de la gloriosíssima mare sua, per manament e consolació del dit spectable senyor visrey*. "En el encabezamiento habla de la demunt dita joya y de la devall escrita sentència, que no se mencionan en el folleto. Estas cuatro hojas, ¿son parte de un libro? J. M. Ortiz, *Descubrimiento de las leyes Palatinas*: Madrid, 1782, fol. 42, y Fuster, vieron este mismo ejemplar, y ambos copiaron mal la primera estrofa. El primero incurrió en el error de suponerle compuesto en 1519, sólo por hallarle encuadernado con otro folleto de esta fecha. Dedicado á Dr. D. Luis Despuig, octavo Maestro de la Orden de Montesa, y lochtinent general en lo regne de Valencia, esta composición es anterior á 1478, en que dejó el virreinato; y como no se sabe que Despuig promoviese y presidiese otro Certamen poético que el de 1474, es de presumir que estas *Cobles* son de aquel año. El papel, en ambos impresos, tiene la misma marca; no así los tipos, que en les *Trobes* son redondos, y en éstas de tortis. ¿Será que dicho certamen se reimprimiese con esta edición? La ignorancia de toda reimpresión y su falta de signatura, me mueven á creer que este pliego se imprimió suelto" (Aguiló 1923: n° 2107).

5. Les obres dels quals conservem, per tant, parcialment, en una selecció que no devia respondre a aspectes estrictament poètics, sinó que haurien entrat en joc raons socioliteràries de major abast, fins i tot en l'ordenació dels textos, perquè ja des de les *Trobes* va ser així.

6. "Segons posà lo gloriós sent Johan Evangelista, que moltes e altres diverses obres féu Jesucrist, nostre Déu e Senyor, en lo conspecte de sos dexebles, que no són escrites, poden d'ací exemple grandíssim pendre tots aquells qui dit hauran en laor de tanta Senyora si en lo present tractat mencionats no-s troben com sien molts, e segons lo vulgar parlar 'mal de molts sia conhort de hu'. Als quals, a cascú per si e a tots en general, pregue quant puch ni se sia cascú aquell hu damunt mencionat per lo mal de molts aconortat, si mal se pot dir, com açò no s'esgarde a fer-ho yo per defalt de negú, mas per sola brevitat mogut, hi certament, puix molta virtut a tants ha incitat, si explícitament no poden ésser loats en hobar acte tan virtuós en defendre la mare de Déu del que la veritat per molts miracles hi exemples la'n té

de brevetat respondria, en última instància, a interessos comercials de l'imprés, que, com la resta d'aquesta trilogia d'incunables sobre la Immaculada Concepció, es va imprimir a l'any següent de la celebració del certamen, en tenir lloc sempre en una data tan tardana com el 8 de desembre, el dia de la seua festivitat. Tots ells van eixir de les premses valencianes de Lambert Palmart i, en concret, l'*Obra de la sacratíssima Concepció de la intemerada mare de Déu*, objecte d'aquest treball, ho va fer el 14 d'abril de 1487, tal com adverteix el seu colofó, quasi dos mesos i mig després que es publicqués la sentència del *robi*, el premi principal del certamen, el 2 de febrer de 1487, dia de la Candelera:⁷

A laor e honor dela purissima concepció dela | verge maria/ E a instantia del noble mossen | Ferrando dieç preuere: foren empremtades e | acabades les presents obres per lambert Pal | mart alemany en la insigne ciutat de valentia | En lany dela natiuitat de nostre senyor deu mil | cccc. lxxxvij. a .xiiij. dies dabrill. vespra de pas | qua de resurreccio (f. i8^v).⁸

És un imprés ben conegut, lògicament, en la tradició catalana: Jaume Massó i Torrents li aporta, primer, la referència *b* entre els impresos poètics de la seua *Bibliografia* (1913-14: 242-44), mentre que, ja en el *Repertori*, el cataloga com a *b*² (1932: 50-51), davant la incorporació d'un incunable poètic eixit dos mesos abans que aquest del taller de Nicolau de Calafat, a Valldemossa, que refereix com a *b*. No ocorre així, tanmateix, amb la tradició castellana, perquè, a diferència del que va succeir amb les *Trobes o lahors de la Verge Maria* (74*LV), aquest cançoner incunable no es cataloga entre les fonts poètiques de Brian Dutton (1990-91), tot i que hi compliria els criteris,⁹ en incorporar una composició en castellà de Juan Tallante (ID 6046),¹⁰ que es recull en segon lloc en el *Cancionero*

defesa, almenys implícitament tals dehidors hi loadors vull haver per expressats hi nomenats, regraciant hi offerint-me a aquells. E perquè axí palés sia als legidors com als dictadors, me sotascrich ab mon nom propi de ma prompta offer[ta]" (Ferrando 1983: 533).

7. Com indica la seua rúbrica en l'incunable: *Sentencia en lo robi e carta de nauegar | Jorn de la verge maria canelera* (ff. i2^r). La sentència del *radix Jesse* es va publicar l'11 de setembre de 1486, la del *marsapà* es va fallar el 18 de desembre, dia de l'Esperança, mentre que la lectura de la corresponent a la *carta de nauegar* va tenir lloc el mateix dia que la del *robi*, en estar relacionats tots dos premis.

8. El colofó sols es conserva en l'exemplar de la Biblioteca Universitària de Barcelona (Inc. 263) i el primer que el transcriu és Salvà (1872: 1, 141, n° 301), que degué ser el primer a consultar-lo directament, a més d'Aguiló; Gallardo té en el seu poder un altre exemplar, amb dos folis perduts que afecten el text, un dels quals és, precisament, l'últim de l'imprés (f. i8), que conté el colofó i, per això, no el transcriu, encara que l'atribueix a Lambert Palmart (Gallardo 1863-89: 2, 793-97, n° 2046).

9. "Los criterios que llevan a Brian Dutton a considerar una fuente de poesía para su catálogo son muy básicos: que contengan, al menos, una composición en castellano, más allá de que en el testimonio incorporado no predomine el verso, respetando, en principio, un límite cronológico que no vaya más allá de 1520, aunque se incluyen fuentes de siglos posteriores, hasta el XIX, si contienen poesía del siglo XV o principios del XVI. No es extraño que en estos veinticinco años desde su publicación se hayan encontrado cancioneros, poemas y testimonios nuevos, pues el trabajo era ingente y la obra compleja de manejar sin la ayuda de instrumentos digitales [...]. En el cancionero derivado del certamen immaculista de 1486, impreso en 1487, sí que se incluyó una composición en castellano y ésta es razón suficiente para que, según sus métodos de catalogación, Dutton hubiese tenido en consideración tal fuente. Pero no fue así" (Martos 2018: 531-32).

10. Amb el que això implica: "Más allá de las aparentes limitaciones cuantitativas al tratarse de un solo poema en castellano, este cancionero tiene una cierta importancia cualitativa no sólo para la reconstrucción de contextos socio-literarios de la Valencia del paso del siglo XV al XVI, sino que éstos pueden aportar luz para entender las fuentes y el proyecto del *Cancionero general*, al menos de manera parcial [...]. Si Juan Tallante fue digno ya en 1487 de ser llevado a imprenta en una breve selección de poemas de un importante certamen valenciano, a pesar de escribir en castellano, podemos imaginar la consideración socio-literaria que tendría un cuarto de siglo después, que no sólo lo llevan a abrir el *Cancionero general*, sino que en 14CG se inicia su sección con uno de los dos y, sin duda, el más rico de los grabados contenidos en esta edición, mientras que el otro, de menor tamaño, encabeza las obras de Juan de Mena. Y eso no es poco" (Martos 2018: 532-533).

general de 1511 i en totes les seues edicions posteriors. Per això, caldria atorgar-li una referència que s'adeqüés, en un sentit o en un altre, al fluctuant model d'aquest catàleg per a les fonts poètiques impreses, "quizás denominándola 87FD, por el año de impresión y las iniciales de su editor y responsable literario, Ferrando Díez" (Martos 2018: 532).

2 La tradició bibliogràfica de l'incunable

Aquest imprés poètic va formar part de la biblioteca d'Hernando Colón i, per tant, es va arrellegar en els seus repertoris (Askins 1988: 46-47), ja al segle XVI. Així mateix, s'ha incorporat a tots i cadascun dels principals catàlegs bibliogràfics des del segle XVIIIⁿ fins a l'actualitat.¹² Malgrat això, Jordi Rubió i Balaguer (1984: 27) creia que no se'n conservaven exemplars al segle XX, sinó tan sols les descripcions vuitcentistes de Gallardo i Salvà.¹³ Martí de Riquer evidenciava el seu error, per corregir-lo parcialment,¹⁴ a partir de Ribelles Comín, que sols en coneixia un exemplar,¹⁵ notícia que reproduïx l'únic editor d'aquest incunable poètic.¹⁶ Hem d'esperar a Concheff (1985: 61, n.º 647), Romero Lucas (2005: 2, 123-25, n.º 23) i Biteca (manid 1452) perquè, en un context bibliogràfic referit a les obres impreses en català o a València, es done notícia conjunta dels dos exemplars existents,¹⁷ així com de les biblioteques en què es troben en el segle XX: un a la Biblioteca Universitària de Barcelona, amb signatura Inc. 263, i un altre a la Hispanic Society of America de

11. Aquest incunable poètic és, de fet, l'únic dels tres patrocinats per Ferran Dies que van conèixer els bibliògrafs il·lustrats, per a l'aproximació dels quals i la resolució d'alguns fantasmes bibliogràfics generats per ells, vegeu Martos en premsa a.

12. Vegeu Antonio 1788: 2, 324, n.º 755; Ximeno 1747-49: 1, 53-54; Rodríguez 1747: 125; Cerdá y Rico 1778: 337-39; Hain 1826-38: 1/2, 253, n.º 6163; Méndez 1861: 37; Brunet 1861: 678; Gallardo 1863-89: 2, 793-97, n.º 2046; Salvà 1872: 1, 141, n.º 301; Ferrer y Bigné 1873: 63-64; Copinger 1895-1902: 1/2, 307, n.º 1975b; Haebler 1897: 91-92; Serrano y Morales 1898-99: 450-51; Haebler 1903: 105 y 1917: 63, n.º 228; Ribelles Comín 1915-20: 1, 139-41; Aguiló 1923: 540-41, n.º 2095; Martí Grajales 1927: 191-92; Massó i Torrents 1932: 50-51; Stillwell 1940: D-151; Blázquez 1945: 57, n.º 263; Vindel 1946: 72-74, n.º 24; Vindel 1951: 205, n.º 24; Goff 1973: D-192; Concheff 1985: 61, n.º 647; García Craviotto 1989-90: 1, 325, n.º 2096; Lamarca-Torra 1995: 94, n.º 256; Romero Lucas 2005: 2, 123-25, n.º 23; Biteca manid 1452; GW 08343; ISTC id00192000.

13. "Només per la descripció de Gallardo i Salvà ens és conegut el certamen de la 'Sacratíssima Concepció'" (Rubió i Balaguer 1984: 27).

14. "Llibre acabat d'imprimir per Lambert Palmar el 14 d'abril de 1487 i que no és pas perdut, com s'ha dit sovint (per exemple, RUBIÓ, *Literatura catalana*, III, pàg. 876), car se'n conserva un exemplar a la Biblioteca Universitària de Barcelona (incunable n.º 263), com ja assenyala RIBELLES, *Bibliografía de la lengua valenciana*, pàg. 645" (Riquer 1964: 3, 375, n. 19).

15. "Nos ha sido posible hojear el ejemplar, único que conocemos, que se conserva en la Biblioteca Universitaria de Barcelona, y reproducir fotográficamente la primera plana" (Ribelles Comín 1915-20: 1, 645). La descripció d'aquest depenia de la realitzada per Gallardo, a partir d'un exemplar diferent, si bé la completa per al colofó amb la de Salvà, i té la virtut de ser el primer a oferir reproducció d'alguns folis d'aquest incunable (ff. 2a^r y i8^r).

16. "D'aquesta *Obra* es conserva a la Biblioteca Universitària de Barcelona (incunable núm. 263) l'únic exemplar conegut, el qual sembla, tanmateix, diferent del que descriu Gallardo" (Ferrando 1983: 382).

17. Perquè Massó i Torrents (1932: 50-51), Aguiló Fuster (1923: 540-541, n.º 2095) i Martí Grajales (1927: 191-192) ni tan sols se'n refereixen a un concret, la qual cosa no significa que no l'hagen consultat. El primer d'ells, a més, confon l'any de celebració del certamen, que situa el 1487, i la data del colofó, que és el 14 i no el 13 d'abril d'aqueix mateix any, una seqüència de dates que, d'altra banda, seria il·lògica: "Es tracta del segon concurs conegut celebrat a València el dia de la Concepció de l'any 1487, en el qual Ferrando Díez oferí les joies, que eren quatre: un Radix Jessè, un Robí, un Marçapà i una Carta de navegar; va imprimir-se el dia 13 d'abril del mateix. Aquestes particularitats apareixen en el títol i en el colofó" (Massó i Torrents 1932: 50).

Nova York.¹⁸

Encara que és lògic que els catàlegs de la Biblioteca Universitària de Barcelona (Blázquez 1945: 57, n° 263; Lamarca-Torra 1995: n° 256) descriuen el seu exemplar,¹⁹ semblen desconèixer que el catalogat per Gallardo encara es conserva, com ocorria amb Ribelles Comín (1915-20: 1, 139-41 i 645), Riquer (1964: 3, 375-77) i Ferrando (1983: 382). En aquesta mateixa línia, els catàlegs nord-americans (Stillwell 1940: D-151; Goff 1973: D-192), a excepció de Concheff (1985: 61, n° 647), se centaven exclusivament en l'exemplar de la Hispanic Society of America, sense donar ni tan sols notícia del conservat a Barcelona.²⁰

Els bibliògrafs il·lustrats depenen en totes les seues descripcions de la notícia que ofereix d'aquest incunable Nicolás Antonio (1788: 2, 324, n° 755), que el data el 1486, per no conèixer directament un exemplar, si no és que va manejar el que no conservava el foli final, amb el colofó. Ximeno (1747-49: 1, 53-54), Rodríguez (1747: 125) i Cerdà (1778: 337-39) no sols no avancen en la descripció material i interna d'aquest cançoner imprès, sinó que mantenen l'error de datació, raó per la qual Gallardo dubta que algun d'ells, fins i tot Nicolás Antonio, hagués vist directament un exemplar d'aquest incunable,²¹ la qual cosa Salvà fa extensiva a Méndez (1861: 37),²² que remet a aquests bibliògrafs i reitera els seus errors. Ni la brevetat de la descripció de Hain, ni la informació continguda en aquesta permeten assegurar que pogués haver consultat directament un exemplar de l'incunable, que data encara el 1486;²³ Brunet (1861: 678) en matisa el format, en 4^t petit,²⁴ i és el primer a fer-ho, un matís subtil de la materialitat de l'imprés que seria inexplicable que s'hagués conclòs sense una consulta directa de l'exemplar, si no per part de Brunet, sí a través d'algun intermediari.

En qualsevol cas, són Gallardo (1863-89: 2, 793-97, n° 2046) i Salvà (1872: 1, 141, n° 301) els que descriuen aquest incunable amb un major grau de detall, amb la peculiaritat que són exemplars diferents i que ni un bibliòfil ni l'altre n'adverteixen de l'existència del segon.²⁵ Això ocorrerà a l'any següent de la publicació del catàleg de Salvà, quan Ferré i Bigné reuneix ambdues notícies per distingir, per primera vegada, entre tots dos exemplars: "Este rarísimo libro, que se concluyó de imprimir en el año 1487,²⁶ termina con el siguiente remate, que faltaba en el ejemplar primeramente

18. A la Hispanic Society of America, els incunables no tenen signatura pròpiament dita, sinó que s'hi cataloguen com a *Incunabula*.

19. Com també ocorre en el cas de García Craviotto (1989-90: 1, 325, n° 2096), el repertori del qual es refereix exclusivament a les biblioteques espanyoles.

20. I, molt simptomàticament, partint de la bibliografia internacional clàssica de Hain, Copinger i Haebler, així com del *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, amb l'única excepció de Vindel.

21. "Éste es libro tan raro, que segun hablan de el los doctos bibliólogos valenciano, Rodríguez, Jimeno, Bayer y Cerdá, nunca alcanzaron á verle. Otro tanto me temo de Nicolás Antonio" (Gallardo 1863-89: 2, 794, n° 2046).

22. "Aunque Jimeno cita esta obra en el artículo de Ferrando Diez, es evidente que no la vió, y tanto él como Méndez se refieren únicamente á las escasas noticias que da Nic. Antonio" (Salvà 1872: 1, 141, n° 301).

23. "DIEZ (Ferdinandus) Prevere. Liber de immaculata conceptione Mariae, *dialecto Valentina*. *In fronte*: Comenza la obra de la Sacratissima Concepcio. Valentiae 1486. 4" (Hain 1826-38: 1/2, 253, n° 6163). La datació de l'incunable el 1486 bé podria haver estat per donar per vàlida la informació de la rúbrica inicial, que, en realitat, es referia a la data del certamen poètic, o bé perquè es manejava l'exemplar de l'imprés mancat de l'últim foli i, amb aquest, del colofó.

24. Malgrat que, com demostra la verticalitat dels corondells, siga en 8a^a, amb unes mesures una mica majors de les habituals per a aquest format de plegat.

25. El de Gallardo era de la seua propietat – "Al ejemplar que poseo, único que he alcanzado á ver" (1863-89: 2, 794, n° 2046)–, mentre que no forma part de la biblioteca de Salvà, tot i que s'arregla com a notícia d'una altra obra que sí que està en el seu catàleg, l'incunable derivat del certamen poètic de sant Cristòfor, que va tenir lloc el 1488 i que es va imprimir el 1489 (Martos 2016a i 2016b).

26. Una data que ja Copinger (1895-1902: 2/2, 307, n° 1975b) dona per vàlida, tot i que concretant-la amb exactitud el 14 d'abril de 1487, tal i com dona el seu colofó, que devia conèixer per la transcripció de Salvà.

descrito” (Ferrer y Bigné 1873: 64). El caràcter local i l'abast limitat d'aquest catàleg permeten que Haebler (1897: 91-92) arribe a identificar els exemplars descrits per Gallardo i Salvà com dues edicions diferents, una de 1486²⁷ i una altra de 1487,²⁸ error que adverteix Serrano i Morales (1898-99, 2: 450-51)²⁹ i que es corregeix ja en la *Bibliografía ibérica del siglo XV* de 1903.³⁰ Ni l'un ni l'altre van manejar cap exemplar d'aquest incunable poètic,³¹ però Konrad Ernst va localitzar el de la Biblioteca Universitària de Barcelona, en la seua campanya a Espanya i Portugal, que va realitzar entre octubre de 1909 i setembre de 1910, comissionat per Haebler, que incorpora aquesta descripció, sense haver-lo consultat personalment, a la segona part de la seua *Bibliografía ibérica del siglo XV* (Haebler 1917: 63, n° 228).

Encara que Vindel (1946: 72-74, n° 24) solament dona notícia de l'exemplar de la Biblioteca Universitària de Barcelona –a partir del qual reproduceix les dues il·lustracions que incorpora d'aquest incunable al seu repertori–, en el volum de correccions adverteix, cinc anys després, de l'existència d'un altre a Nova York, en la Hispanic Society (Vindel 1951: 205, n° 24). Així és també en les descripcions de Romero Lucas (2005: 2, 123-25, n° 23), Biteca (manid 1452), GW 08343, i ISTC idoo192000, que, en tots els casos, no obstant això, parteixen per a la seua descripció de l'exemplar conservat a Barcelona.³²

Aquest incunable poètic ha rebut, per tant, una atenció constant per part de bibliògrafs ja des del segle XVIII i fins a l'actualitat, en els principals catàlegs en línia com el GW, l'ISTC i Biteca, que incorporen la seua corresponent entrada, la qual cosa contrasta notablement amb els incunables dels certàmens en prosa en vulgar i en llatí patrocinats també per Ferran Dies. No obstant això, les característiques materials i els errors d'imposició no han rebut l'atenció suficient i, quan ho han fet, presenten dades no sempre correctes, i/o insuficients: és per això, que el seu estudi és l'objecte principal d'aquest treball.

27. “1486, feb. 2. Diez, Sacratissima Concepcion. Gallardo 2046. Hain 6163” (Haebler 1897: 91). “Printed without Palmart's name in the 'casa de la loable confraria de la gloriosa senyora nuestra” (Haebler 1897: 91).

28. “1487, abril 14. Diez, Sacratissima Conceptio. Salvà 301 (2)” (Haebler 1897: 92).

29. “Como obras distintas, impresas en 2 de febrero de 1486 y 14 de abril de 1487, cita Haebler la que describen Gallardo (núm.º 2046) y Salvà (comentario al 301-2.º), que indudablemente son una misma; si bien al ejemplar del primero le faltaban, además de la portada, que probablemente no tuvo nunca, la hoja final del primer cuaderno y la última de la obra, en la que se estampó el colofón. Aunque la descripción de Gallardo resulta más detallada en cuanto se refiere al contexto del libro, la de Salvà es más completa en cuanto á señas de impresión” (Serrano y Morales 1898-1899: 450).

30. Reconeixent-li'n els mèrits: “Las fechas distintas del título y del colofón me habian inducido en el error de hacer dos ediciones diferentes de un solo librero en mi opúsculo: The early printers of Spain and Portugal, error que corrigió debidamente en su Diccionario de imprentas, art. Palmart, el Señor Serrano y Morales” (Haebler 1903: 105, n° 228). Tots dos tindran, després, un estret contacte, com es deriva de les referències al valencià en les obres de Haebler i de la correspondència intercanviada entre l'un i l'altre, que vaig poder consultar entre els fons documentals del *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, en la *Staatsbibliothek zu Berlin*, la qual cosa agraiïc al Dr. Falk Eisermann, cap de la secció d'incunables (*Inkunabelsammlung*) del GW.

31. “No puedo decir con que letra se imprimió esta obra porque ni el Sr. Serrano, dignísimo historiador de la tipografía valenciana ni yo hemos encontrado ningun ejemplar de ella” (Haebler 1903: 105, n° 228). A aquesta llista s'uneix Ribelles Comín: “Ni Serrano Morales, Haebler, ni nosotros, hemos visto ningún ejemplar de esta rarísima obra” (1915-20: I, 141).

32. Encara que en Biteca (copid 1064) es cataloga l'exemplar de la Hispanic Society of America, hi apareix com a còpia secundària, de manera que l'anàlisi és succinta i amb errors.

3 La materialitat de l'edició

Realitzem la descripció material d'aquesta edició a partir dels trets dels dos exemplars conservats.³³ Es tracta d'un incunable el format del qual ha presentat divergències entre les diferents descripcions bibliogràfiques al llarg dels segles: Hain (1826-38: 1/2, 253, n° 6163) el considera *in 4°* i així el descriuen també Brunet (1861: 678), Gallardo (1863-89: 2, 794, n° 2046), Salvà (1872: 1, 141, n° 301), Martí Grajales (1927: 191), Ribelles Comín (1915-20: 1, 139 y 645), Massó i Torrents (1932: 50), Vindel (1946: 72, n° 24), Stillwell (1940: D-151), Goff (1973: D-192), Concheff (1985: 61, n° 647), García Craviotto (1989-90: 1, 325, n° 2096), Romero Lucas (2005: 2, 123, n° 23), el GW (08343) i l'ISTC (id00192000); no obstant això, i sens dubte per la seua interdependència, són unànimes tots els bibliògrafs il·lustrats (Antonio 1788: 2, 324, n° 755; Rodríguez 1747: 125; Ximeno 1747-49: 1, 53-54; Cerdá y Rico 1778: 337-39)³⁴ a considerar-lo un volum *in 8°*, una tradició local que arrela limitadament i internament en Méndez (1861: 37), Aguiló (1923: 540, n° 2095) i Biteca (manid 1452), i que deixa petja en les fluctuacions de Haebler, que primer el considera *in 4°* (1903: 105, n° 228), sens dubte a partir de Hain (1826-38: 1/2, 253, n° 6163), per a indicar després, per l'anàlisi directa de Konrad Ernst,³⁵ que és *in 8°* (1917: 63, n° 228), si bé aquesta darrera dada no passa al *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW 08343). Jaques Ch. Brunet és el primer a advertir l'origen de tal fluctuació –“Pet. in 4.” (1861: 678)–, com també recullen Salvà –“4° algo menor que el ordinario”– (1872: 1, 141, n° 301), Massó i Torrents –“En 4.ta petit” (1932: 50-51)– i Concheff –“Small quarto” (1985: 61, n° 647).³⁶ Aguiló, tanmateix, el descriu amb un format “en 8° mayor” (1923: 541, n° 2095), en aquest mateix sentit. Tal discrepància entre els bibliògrafs quant al format es pot resoldre amb facilitat i és bona prova que la majoria d'ells no el van consultar, ja que no és un imprés doblegat en 4^t, sinó en 8^{au}, com demostra la verticalitat dels seus corondells i la consegüent horitzontalitat dels puntillons. Els primers amb una distància de 39 mm i els segons d'1 mm, en tots dos casos molt visibles, per la qualitat i bon gramatge del paper.

No es fa esment de les filigranes en cap dels repertoris, a excepció de Biteca, encara que, en aquest cas, sols per a advertir que “no se'n veuen” (manid 1452). No és així, però, perquè, si més no³⁷ en l'exemplar de la Biblioteca Universitària de Barcelona (Inc. 263), trobem filigranes en els quaderns *c*, *d*, *g* i *i*,³⁸ que, en ser un volum plegat en 8^{au}, es localitzen en el marge superior esquerre, unides al cos i distribuïdes en quatre folis. En els tres primers, la filigrana és la mateixa, encara que no n'he reconegut el model; el que sí que he pogut identificar és el del quadern *i*, que és un anell, amb un disseny que, malgrat les limitacions del plegat, respon clarament al model 691 de Briquet, documentat el 1481 a Barcelona:

33. Biblioteca Universitària de Barcelona, Inc. 263 i Hispanic Society of America, Incunabula. Per a les particularitats i fortuna d'aquests remet a Martos en premsa b.

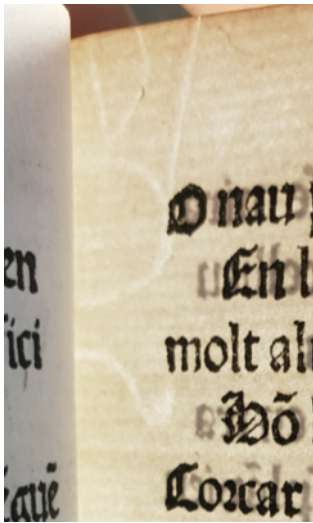
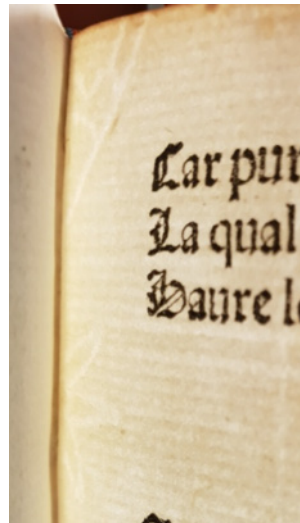
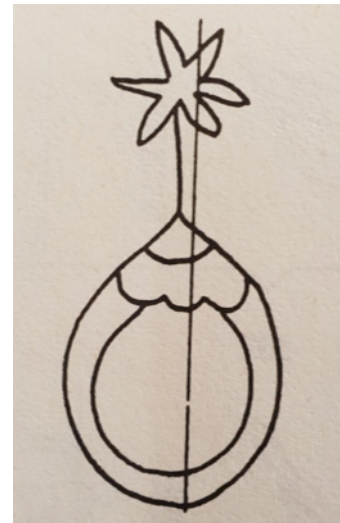
34. Per a la generació de fantasmes entre els bibliògrafs il·lustrats a propòsit d'aquest incunable, vegeu Martos en premsa a.

35. “En fin ha reaparecido un ejemplar de este libro tan interesante y raro. El Sr. Ernst lo encontró en la Bib. Univ. de Barcelona y tomó de la descripción arriba copiada” (Haebler 1917: 63, n° 228).

36. I com destaca i accepta Ferrando, a partir de Salvà, perquè Ribelles Comín no ho adverteix: “un poc més petit de tamany del que aleshores era corrent” (1983: 382).

37. Perquè aquest tret no té per què ser comú a tota l'edició i, en realitat, caracteritza els exemplars, tot i que la bona qualitat, en general, dels materials sí que se'n pot considerar un tret definitori.

38. En concret, són visibles en els ff. c1, c2, c7, c8, d1, d2, d8, g1, g2, g3, g4, g5, g6, i1, i2, i3, i4 i i5.

f. cr³⁹f. i2^r

Briquet, n° 691

L'imprés consta de nou quaderns de vuit folis (a-i⁸), de dos plects conjugats cadascun d'ells. Tots presenten signatura de quadern⁴¹ sense errors, però ni foliació, ni reclams. Atés que en els dos exemplars conservats –en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona i en la Hispanic Society of America– s'ha perdut el primer dels 72 folis de l'imprés (f. a1), no sabem si estava en blanc,⁴² o si bé contenia un títol abreujat, a la manera d'altres incunables valencians, encara que aquest tret no sembla trobar-se en els altres dos patrocinats per Dies.

La caixa d'escriptura presenta unes mesures de 130 x 76 mm⁴³ i està formada, generalment, per 25 línies;⁴⁴ tanmateix, per les raons que explique després, en quatre ocasions s'arriba a les 26 (ff. d8^v, g6^r, h7^v i h8^r), la qual cosa justificaria que Vindel hagués destacat que presenta “diversidad de número de líneas” (1946: 74, n° 24), encara que la sistematicitat és tal, que la majoria de les descripcions generalitzen les 25 habituals i, sens dubte, previstes per a l'imprés.⁴⁵

La lletra és gòtica, d'una sola grandària, la mesura de vint línies de la qual és 104 mm, presa a

39. Inc. 263, Biblioteca Universitària de Barcelona. Permisos i propietats de les il·lustracions d'aquest article (amb excepció de Briquet): © CRAI Biblioteca de Reserva. Universitat de Barcelona.

40. Briquet 1923: I, 48-49 <<http://links.uv.es/dV4oiC6>>.

41. Com és freqüent, en els primers quatre folis, amb lletra en minúscula i amb numeració romana, excepte el primer foli de cada quadern.

42. Com pensava Aguiló i Fuster: “En 8.º mayor, letra de tortis, acaba en la signatura i. completa; tiene 72 folios sin numerar; la portada, ó primera hoja probablemente, en blanco” (1923: 540, n° 2095).

43. Prenc aquestes mesures i les tipogràfiques de l'exemplar conservat en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (Inc. 263), que difereixen lleugerament dels 130 x 75 mm. de Romero (2005: 2, 123, n° 23) –encara que aquesta sí que és la mesura de la caixa en el f. a2^r– i una mica més respecte dels 128 x 74 mm suggerits per Biteca (manid 1452). La referència prové dels folis i7^v, i8^r i i8^v, que contenen textos en prosa i, per tant, amb sistematicitat de caixa, enfront del vers.

44. Biteca (manid 1452), no obstant això, n'adverteix sols 24, perquè computa únicament les que contenen text en els primers folis; però, quan no hi ha espais entre cobles o línies de respecte abans o després de les rúbriques, les 25 línies de la caixa contenen text, com és el cas, per exemple, dels ff. a5^r-a6^r.

45. Les mesures del paper depenen, en realitat, de cada exemplar i del seu procés d'enquadernació. Tot i això, precisament a partir d'aquestes dades dels exemplars (Barcelona, 166 x 113 mm; Nova York, 165 x 118 mm), sabem que el paper de l'edició degué tenir un mínim de 166 x 118 mm. En prenc les mides del f. a2, encara que el f. i8 són 167 x 112, enfront dels 165 x 114 mm de Biteca (manid 1452). De l'exemplar de la Hispanic Society of America, em facilita les mesures John O'Neill, la qual cosa li agraesc.

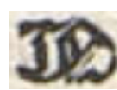
partir del f. a3^v, que no presenta línies en blanc.⁴⁶ El *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW 08343) la identifica tipogràficament com el tipus 3:104/105G de Lambert Palmart, documentat, almenys, en nou incunables eixits del seu taller,⁴⁷ en un arc temporal que va des de la impressió dels *Furs* el 1482 (GW 10428), fins als dos incunables de les *Cartes d'indulgència per a la lluita contra els infels* (GW 00060 i 00061) del voltant de 1492,⁴⁸ passant pel conegut imprés de l'*Omèlia sobre lo psalm "De profundis"* de Jeroni Fuster, de 1490 (GW 10430).⁴⁹ El disseny de la M no és idèntic a cap dels oferits per Haebler, encara que el més semblat és M51,⁵⁰ de trets punxeguts enfront d'un major arredoniment del model d'aquest imprés, que el *Typenrepertorium der Wiegendrucke* (TW) cataloga com a M16B i que correspon a la tipografia que identifica com a TW mai2185:

M51-Haebler

M16B-TW

b²/87FD

L'únic tret ornamental de l'incunable és la impressió a tinta roja de la rúbrica inicial,⁵¹ que, en qualsevol cas, ennobleix el producte i, amb això, l'encareix, enfront de la resta d'impressos sobre la Immaculada patrocinats per Ferran Dies, que, a més, són de menor extensió. El color destaca aquest encapçalament com a metatext, que, després d'anunciar el títol del producte bibliogràfic, adverteix, en una posició tan destacada, el caràcter ortodox de l'obra, cosa que fa pensar que degué passar les corresponents revisions teològiques. S'hi explicita, així mateix, el context del certamen en què es van llegir els textos, el seu patrocinador i els premis oferits per aquest:

46. En qualsevol cas, comprove aquesta mesura també en folis posteriors.

47. La defineix Salvà com a "letra gòtica mui clara, por ser poco angulosa y bastante gruesa" (1872: 1, 141, n° 301). Per aquesta definició, dubta Haebler que el model tipogràfic d'aquesta lletra siga l'habitual de Palmart: "No puedo decir con que letra se imprimió esta obra porque ni el Sr. Serrano, dignísimo historiador de la tipografía valenciana ni yo hemos encontrado ningun ejemplar de ella. Todo lo que de ella se conoce, reposa en las indicaciones de Salvá (tomo 1, pg. 141) quien parece que no poseia dicho libro, y de Gallardo, único poseedor de un ejemplar, aunque fálto de algunas hojas entre ellas la última con el colofón, quien lo describe bajo el numero 2046 de su Ensayo &. Lo que me hace dudar si fué impreso con los caracteres que comunmente empleó Palmart para la composición del texto de los libros por él impresos, es la noticia de Salvá, repetida por todos los bibliógrafos posteriores, de que esta impreso de 'letra gòtica muy clara, por ser poco angulosa y bastante clara' [*sic*: Haebler no transcriu literalment]. Esto de cierto no se puede decir de los caracteres de texto de Palmart, y por eso dudo si los tipos, con que se compuso este libro son los mayores de Palmart, ó algunos nuevos, que todavía no he logrado ver. Las fechas distintas del título y del colofón me habian inducido en el error de hacer dos ediciones diferentes de un solo librero en mi opúsculo: *The early printers of Spain and Portugal*, error que corrigió debidamente en su *Diccionario de imprentas*, art. Palmart, el Señor Serrano y Morales" (Haebler 1903: 105, n° 228). Ernst troba i consulta l'incunable de la Biblioteca Universitària de Barcelona, de les dades del qual conclou Haebler que "es la letra común de texto, que Palmart empleó para todos sus libros en gòtico" (Haebler 1917: 63, n° 228).

48. I no després del 24 de març de 1493 (GW 00061).

49. En total, serien els impresos que el *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* cataloga com a GW 00057, 0005710N, 00060, 00061, 0125950N, 08343, 10428, 10430 i M10417, als quals, molt probablement, caldria sumar els impresos de 1488 i 1489 (GW 08344) patrocinats per Ferran Dies, provinents dels certàmens en prosa vulgar i llatina dedicats també a la Immaculada Concepció, i que haurien compartit la mateixa tipografia.

50. I ho comparteix amb TW mai2185.

51. Exclusivament d'aquesta, perquè Biteca parla de rúbriques en plural –"sense caplletres ni gravats, però amb rúbriques a tinta vermella" (manid 1452)–, però la resta s'imprimeix sempre amb tinta negra. El primer a indicar aquest tret és Gallardo –"Todo de rojo" (1863-89: 2, 794, n° 2046)–, que, en realitat, degué ser el primer bibliògraf que en va consultar directament un exemplar, que, a més, era de la seua propietat.

Comença la obra dela sacratissima *conceptio* | dela intemerada mare de deu examinada e di |
gnament *aprouada per* molts mestres en sacra | theologia/ diuulgada e publicada en la *insigne* |
ciutat de valentia dins la casa de la loable *confra* | ria de ella gloriosa senyora *nostra*. En lo any de |
nostre senyor deu jesu crist fill seu .mil.cccc.lxxxvj. jorn dela sua purissima *conceptio*. A ins |
tantia del noble mossen Ferrando dieç *prevere* af | fectat *seruidor* de sa majestat. *per* qui foren dona | des
quatre joyes segons se mostra per quatre | *prolechs*⁵² cascu *per* son orde. E comença lo primer (f.
a2^r).

Els *quatre prolechs* a què es refereix la rúbrica inicial són els *llibells* que convocaven cadascun dels quatre premis o *joies*: el *robí*, el *radix Jesse*, el *marsapà* i la *carta de navegar*. Són aquests els que, en darrera instància, organitzen aquest cançoner incunable, l'estructura interna sinòptica del qual és la següent:⁵³

<i>Pròleg</i> o <i>Llibell</i> 1 (<i>robí</i>)	ff. a2 ^r -a4 ^r
<i>Pròleg</i> o <i>Llibell</i> 2 (<i>radix Jesse</i>)	f. a4 ^r
<i>Introit</i>	ff. a4 ^v -a6 ^v
Poemes al <i>radix Jesse</i> de Jeroni Fuster Pere d'Anyó, Pere Vilaspinoso, Narcís Vinyoles, Vallmanya, ⁵⁴ i Miquel Miralles	ff. a6 ^v -c4 ^r
Sentència del <i>radix Jesse</i>	f. c4 ^v

Poemes al <i>robí</i> de Jaume del Bosch, Arnau de Cors, Vallmanya, Jaume d'Olesa, Ramon Vivot, Anònim, Lluís Català, Joan Tallante i Francí Joan	ff. c4 ^v -fir

<i>Pròleg</i> o <i>Llibell</i> 3 (<i>marsapà</i>)	f. fir
Poemes al <i>marsapà</i> de Lluís Roís, Bernat Fenollar, Narcís Vinyoles, Jeroni de Vich, Jordi Centelles i Baltasar Joan Balaguer	ff. fir-g6 ^v
Sentència del <i>marsapà</i>	f. g6 ^v

<i>Pròleg</i> o <i>Llibell</i> 4 (<i>carta de navegar</i>)	f. g7 ^r
Poemes a la <i>carta de navegar</i> de Guillem Mercader, Pere d'Anyó, Miquel Miralles, Baltasar Joan Balaguer i Francí de Vilalba	ff. g7 ^r -i2 ^r
Sentència del <i>robí</i> e <i>carta de navegar</i>	ff. i2 ^{r-v}

Poema a la Immaculada de Ferran Dies	ff. i2 ^v -i5 ^r
Poema de Blai Asensi <i>tirant a la honor</i>	ff. i5 ^r -i7 ^v
<i>Oratio Guillermi Raymundi Centelles</i> (en prosa)	ff. i7 ^v -i8 ^r
<i>Exhortació de benivolència</i> (en prosa)	f. i8 ^{r-v}

52. Des de Martí Grajales (1927: 191) –amb anterioritat a ell, es respectaven paleogràficament les abreviatures, sense desenvolupar-les–, ha estat mal transcrita aquesta paraula, sense desenvolupar l'abreviatura *pro* i editar-la com a *plechs*, un error de lectura i, així, de crítica textual, que s'ha mantingut fins avui i dificulta la comprensió d'aquest passatge. Ni tan sols Biteca (manid 1452) ho ha corregit, ja que interromp la transcripció de la rúbrica i no arriba a la paraula en qüestió. No es tracta, per tant, de quatre plecs –un error ecdòtic fàcilment detectable per la materialitat de l'imprés–, sinó de quatre *prolechs*, que són, en realitat, els *llibells* o poemes de convocatòria, el primer dels quals ve a continuació de la rúbrica i així s'hi anuncia, de fet, mitjançant la fórmula “E comença lo primer”.

53. Per a un estudi de l'estructura d'aquest cançoner incunable, així com dels contextos en els quals s'emmarca i hi van donar lloc, vegeu Martos en premsa c.

54. El barceloní Antoni Vallmanya o Bernardí Vallmanya, el traductor de la Càrcel de Amor. Tots dos van participar en el certamen de 1474, encara que Antoni Ferrando (1983: 392) s'inclina pel primer.

L'estructura de l'incunable no respon sistemàticament a un esquema quadripartit, que en puritat anteposaria el *llibell* de cada *joia* a alguns dels poemes que hi van optar, encapçalats sempre pel premiat, i tancant cada secció amb la sentència que l'atorgava. Els dos primers *llibells* –del *robí* i del *radix Jesse*– s'incorporen en aquesta seqüència i immediatament després de la rúbrica inicial, rere la qual hi ha un poema en codolades que és l'*introït* llegit per Ferran Dies per a inaugurar el certamen en si.⁵⁵ No precedeixen tots dos *llibells*, per tant, les seues corresponents antologies poètiques, a diferència del que sí que ocorre amb els que havien optat al *marsapà* i a la *carta de navegar*.⁵⁶ Potser és aquest aspecte el que justifique l'aparició d'una rúbrica delimitadora al final de la primera secció de poemes, un recurs que no es torna a utilitzar en aquest cançoner imprès: “Acaben les cobles dites a la primera | joya çoes al Radix jesse” (f. c4^r).

4 Rúbriques i errors de composició

La impaginació de l'incunable ve determinada pels trets formals dels textos, que acaben influint en la localització de les rúbriques. Si tenim en compte que quasi tots els poemes participants en el certamen es construeixen amb cobles de dotze versos, és lògic que l'estructura més habitual de la pàgina siga de dues cobles i una línia en blanc que les separa, delimitant-les, amb la qual cosa s'arribaria a les vint-i-cinc línies de la caixa d'escriptura, sense espai ni tan sols per a una rúbrica inicial, més encara quan la tendència és que aquestes siguen de dues o més línies. Per aquesta raó, és habitual que es desplacen a la pàgina anterior, fins i tot deixant molt d'espai si hi ha una cobla de dotze versos o una tornada o endreça de set.⁵⁷ No obstant això, aquestes rúbriques no venen emmarcades per línies en blanc en certes ocasions: quan són de quatre versos i s'incorporen entre l'última cobla d'un poema i la rúbrica del següent (ff. e2^v i e6^r); en la tornada que precedeix el poema de Narcís Vinyoles en toscà (f. f5^v), en tractar-se de cobles de catorze versos; o, innecessàriament, en el f. g4^r, perquè s'hi redueix la línia de respecte superior de la rúbrica de la tornada, malgrat que resta lliure una línia a final de la pàgina. Ocorre això també en l'últim quadern, fins i tot tractant-se ací d'una cobla de dotze versos, seguida de la tornada i endreça de set (f. ii^v), un cas en el qual mai s'havia requerit tal recurs, perquè, com de fet ocorre ací, no hi cabrien les tres cobles completes en una mateixa pàgina.

I això malgrat que és una norma de la impaginació d'aquest incunable no dividir cobles en pàgines diferents, un tret que solament s'incompleix en altres dues ocasions:⁵⁸ en l'endreça del primer *llibell* (f. a3^v) i en les cobles del poema en toscà de Narcís Vinyoles, cadascuna de les quals és un sonet, de manera que, amb l'espai interestròfic, sumarien vint-i-nou línies. Se superarien, així,

55. Que es tanca amb una cobla de dotze versos en decasíl·labs que s'ha editat com a part del poema amb metre narratiu. Riale resol el problema generant dues referències –la 49.2 per al poema en codolades i 49.2a per a la cobla en decasíl·labs–, i aportant-los, amb això, numeració de versos independent.

56. Hi caldria sumar que aquesta seqüència de premis dels *llibells* (*robí-radix Jesse*) s'inverteix en les seccions de poemes (*radix Jesse-robí*), de manera que la primera és la corresponent al guanyador de la joia anunciada pel segon dels *llibells*. Amb això contrasta, a més, que la rúbrica del guanyador del *robí* siga més extensa del que és habitual en aquest cançoner: “*En lahor de la Puríssima Concepció de la homil verge Maria, mostrant aquella ésser exempta de la màcula original Comença la obra de frare Bosch, de l'orde de la verge Maria de Muntesa, comanador d'Onda, tirant a la joya del robí. E guanyà T.*”

57. Que n'és l'extensió més freqüent, però no exclusiva, ja que en trobem de tres, quatre o sis versos també.

58. Lògicament, els poemes en codolades, que no són estròfics, transgredeixen els límits de la paginació.

les vint-i-cinc de la caixa d'escriptura, un límit que arriba a ampliar-se a vint-i-sis, encara que sols en quatre ocasions: en les tres primeres (ff. d8^v, g6^r i h7^v), es tracta de poemes amb tornada i endreça de sis versos cadascuna, sense interlineats en blanc que emmarquen les rúbriques, i precedides d'una cobla de dotze versos; la quarta n'és, precisament, conseqüència de l'aglutinació del f. h7^v, que no deixa espai per a incorporar en aqueix mateix full, com era habitual, la rúbrica de la pròxima composició, amb la qual cosa es desplaça a l'inici del següent (f. h8^r), precedint la primera cobla del poema i, lògicament, sense estar emmarcada entre espais en blanc, malgrat la qual cosa suma una caixa de vint-i-sis línies. Això mateix s'ha produït en els ff. d8^v-ir^r, però l'aglutinació del primer no s'hi soluciona, com en el cas anterior, sinó que ací es genera un error d'impremta, eliminant la rúbrica del poema següent i, d'aquesta manera, el deixa com a anònim per a la posteritat. Aquesta circumstància no degué ser fruit d'una decisió de Ferran Dies, no sols per les conclusions derivades de la materialitat de l'imprés, sinó perquè, en aqueix cas, no s'explicaria que, en el seu paper d'editor, hagués seleccionat un poema anònim per a un incunable poètic que no incorpora tots els presentats en el certamen, per les raons que necessita justificar en l'*Exhortació de benivolència* que tanca aquest cançoner.⁵⁹

Bona part de les rúbriques corresponents a l'*endreça* (ff. a8^v, b5^r, c1^v, d3^r, e4^v, f3^r i h3^r) es localitzen en el foli anterior a la reproducció del corresponent poema, sense que, en realitat, hagués estat estrictament necessari, perquè hauria cabut en la caixa d'escriptura del foli següent. En tots els casos, excepte en un (f. i4^v), la pàgina en què s'arplega aquesta rúbrica i la següent amb el cos textual de l'*endreça* pertanyen o bé al *blanc*, o bé a la *retiració* del quadern en qüestió, però no s'incorporen a una mateixa *forma*. Per aquesta raó, en aprofitar l'espai en el foli precedent sense confirmar abans si en el següent tindrien cabuda els elements desplaçats, sembla revelar-se que hi ha una certa improvisació en el procés de composició d'aquest imprés. Sí que s'hi degué haver recorregut al *compte de l'original*, però, potser, fonamentat, simplement, en les cobles de dotze versos i la línia de separació en blanc, que completa la caixa d'escriptura d'una pàgina, la qual cosa genera certes limitacions i problemes davant la presència de rúbriques o de cobles de diferent extensió.

Aquesta relativa descurança en la composició de les formes deu ser l'origen d'altres trets materials de l'imprés, en la seua majoria errors, com l'absència de rúbrica en un dels poemes que van optar al *robí*, just a l'inici de quadern (f. ir^r). Podria ser aquest també l'origen del fet que la composició de Fenollar que optava al *marsapà* (ff. f3^v-f5^v) siga l'única que presenta tornada, però no *endreça*,⁶⁰ més encara perquè precedeix, justament, el poema en toscà de Vinyoles, la primera cobla del qual s'hi incorpora a continuació amb la seua rúbrica i sense divisió entre pàgines, la qual cosa no ocorre fins a la tercera cobla, que es talla al final del f. f6^r.

Hi ha tres composicions les rúbriques d'*endreça* i tornada de les quals es troben en aquest ordre i no en l'invers, com és habitual en la resta de composicions. És simptomàtic el fet que siga així en els dos poemes presentats al concurs per Miquel Miralles, un optant al *radix Jesse* (ff. c2^r-c4^r)⁶¹ i l'altre a la *carta de navegar* (ff. h3^v-h5^v), la qual cosa sembla apuntar al fet que aquesta inversió no és una alteració d'impremta, sinó una opció del poeta; tanmateix, això ocorre de nou en el de Francí de

59. El tercer dels casos d'aglutinació (f. g6^r) no genera una peculiaritat en el full següent (f. g6^v), perquè el poema en si mateix la té, ja que compta no sols amb *tornada* i *endreça*, sinó també amb *seguida*.

60. També ho fa la composició de Ferran Dies en honor de la Inmaculada (ff. i2^v-i5^r), encara que aquesta es troba fora de concurs i presenta una estructura mètrica absolutament diferent a la de la resta de composicions (10x10,5), amb tres cobles més en el cos del poema i de menor extensió cadascuna d'aquestes, ja que no són de dotze versos, sinó dècimes.

61. Biteca (manid 1452) no assenyalava aquesta alteració d'ordre, però sí que la indica en els altres dos poemes. Gallardo (1863-89: 2, 795-96, n° 2046) no adverteix aquest canvi d'ordre en cap dels dos casos finals, mentre que en el primer està abreujada la referència mitjançant un "(Id.)".

Villaba, que opta també a la *carta de navegar* (ff. h8^r-i2^r), que, en aquest cas, sí que és probable que es tracte d'una intervenció d'impresaria, tot i que involuntària i influïda pel segon de les poesies de Miralles, perquè les *formes* que contenen els dos poemes d'aquests que *tiren* a la *carta de navegar* s'haurien compost de forma consecutiva i complementària.

5 Les invocacions verbals i la sentència perduda del *robí*

Encara que el poema en què *Respon mossén Blay Assenci, tirant a l'honor* (ff. i5^r-i7^v) té tornada i endreça, sols s'hi arreplega la rúbrica de la segona, la qual cosa, sens dubte, és un error d'impresaria i caldria corregir-se en una edició crítica. Tampoc apareix aquesta rúbrica anunciant la tornada en el cas de la composició de Ferran Dies que precedeix a aquesta (ff. i2^v-i5^r), però ací no s'elimina, sinó que se substitueix per una altra: *Jhesus, Marie filius*. Aquesta fórmula és una invocació verbal, freqüent en usos manuscrits,⁶² que alterna també amb el model d'invocacions simbòliques, representat mitjançant una creu al principi d'alguns textos, la qual cosa, en realitat, delimita l'inici dels processos de còpia, encomanant a Déu, amb això, el treball. No és tan freqüent el seu ús en la impresaria –encara que no desconegut– i, sent aquest període molt primerenc, bé podria tractar-se d'un tret de l'original manuscrit, que, tal vegada, s'ha mantingut en l'imprès. Aquest tret caracteritza també els altres dos incunables sobre la Immaculada patrocinats per Dies i, per tant, caldria estudiar-lo en el seu conjunt.

Pel que fa a aquest incunable i als objectius d'aquest treball, les invocacions verbals –*Jhesus, Marie filius*– es caracteritzen per precedir sempre un text de Ferran Dies, encara que amb una certa manca de sistematicitat, la qual cosa, potser i a la llum dels altres impresos de Dies, caldria restituir en una edició crítica. S'anteposen als *llibells* tercer i quart, a dues de les tres sentències conservades i al seu poema a la mare de Déu, en el qual se substitueix la rúbrica *tornada* per una segona invocació verbal:⁶³

Jesus, Marie filius. Sentència donada en la joya del "radix Jesse" (f. c4^v).

Jesus, Marie filius, "Per quant m'an dit que-n la devoció" (f. fr^r) [Llibell 3].

Jhesus, Marie filius, "Al qui sens pris elegira loar-la" (f. g7^r) [Llibell 4].

Jhesus, Marie filius. Sentència en lo robí e carta de navegar (f. i2^r).

Jhesus, Marie filius, "Les obres dalt han son etern principi" (f. i2^v).

Jhesus, Marie filius, "Mare de Déu, qui us dubten de ser tanta (f. i5^r) [tornada].

Aquests textos, al seu torn, com la resta de les composicions de Ferran Dies, presenten una característica més: no incorporen el seu nom en la rúbrica inicial, sinó que en generen una de final a manera de signatura,⁶⁴ que, sistemàticament, és *Ferrando Díeç, prevere*,⁶⁵ excepte en el cas de

62. Sobretot en els copiats per notaris, ja que es tracta d'una pràctica d'escriptura habitual, amb la qual s'encomanen a Jesucrist, encara que s'estén l'ús a altres copistes.

63. En el f. i2^r amb error d'impresaria, que elimina el genitiu: *Marie| Maria*.

64. A diferència d'altres impresos de certàmens, com el de les *Trobes o lahors* o el dedicat a sant Cristòfor, en els quals no és explícit que Fenollar i Gassull siguin, respectivament, els responsables d'aquests metatextos. Ara bé, sí que és habitual aquesta tècnica d'atribució en la resta de poemes de l'incunable que arreplega el certamen de sant Cristòfor. Biteca (manid 1452) no indica aquestes rúbriques d'autoria, encara que sí que atribueix els textos a Ferran Dies; sí que ho fa Gallardo (1863-89: 2, 793-97, n° 2046), encara que únicament en aquests primers textos.

65. *Ferrando Díeç, prevere*, amb reducció gràfica de la *rr*, en el f. fr^r.

l'*Exhortació de benivolència*, en què, per les característiques del text,⁶⁶ diu *Del tot vostre, Ferrando Díez, prevere*. Sols la *Sentència en el robí i carta de navegar* (ff. i2^{r-v}) no es tanca amb aquesta fórmula d'atribució a l'editor literari de l'incunable, la qual cosa no deu ser casualitat, per dues raons: perquè aquest poema precedeix el de Ferran Dies amb duplicació d'invocacions verbals i perquè, malgrat la seua rúbrica, en realitat únicament s'hi incorpora la sentència de la *carta de navegar*, al final de la qual s'adverteix:

E dau me temps sols de *quart* dora
 per dir vos lobra
 Que tot mon enteniment sobra
 Perque sols della
 Que quant seuol nos aparella
 Fent participi (f. i2v).

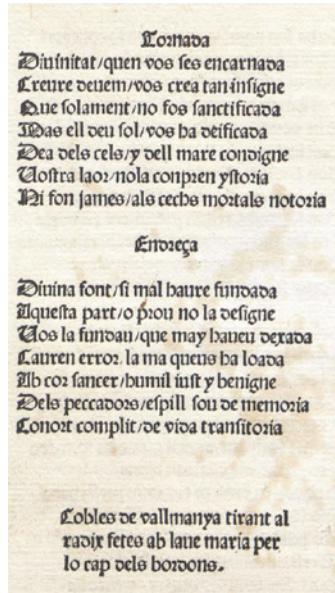
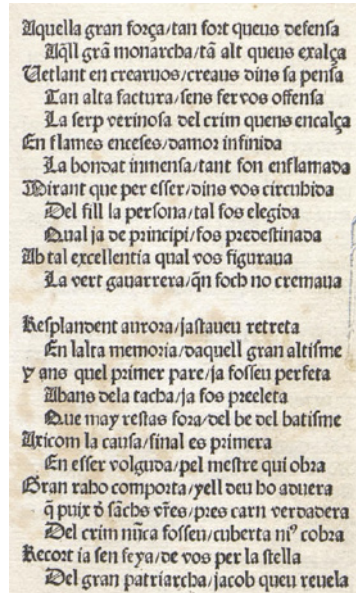
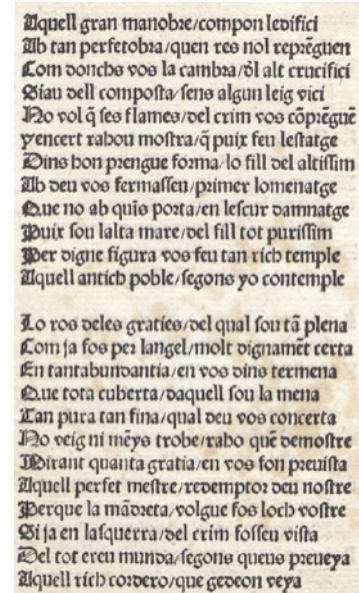
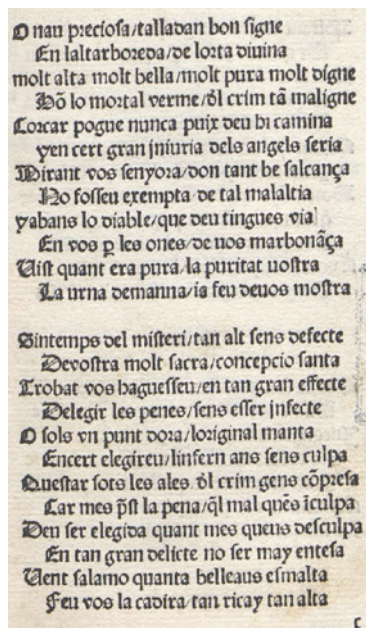
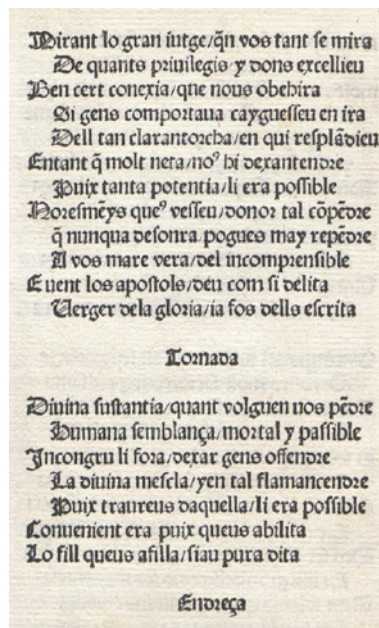
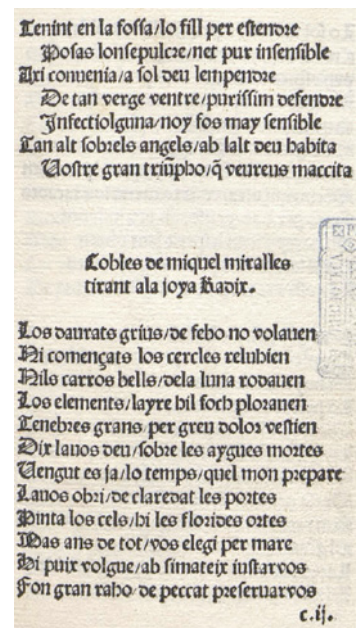
Ferran Dies sol·licita quinze minuts –creant amb això el clímax necessari i adequat per a la resolució del premi principal del certamen– per a llegir la sentència del *robí*, que, no obstant això, no arriba a incorporar-se a l'incunable, la qual cosa sembla ser un error en la composició d'aquest últim quadern. Així ho confirma, al meu parer, l'absència de la rúbrica d'autoria, que, potser, es trobava al final de la sentència del *robí*, de la mateixa manera que ocorria amb l'*introit*, amb dos poemes diferents, sota una mateixa rúbrica inicial i una sola d'autoria després del segon d'ells. En eliminar o no incorporar la sentència del *robí*, es va perdre amb això la rúbrica final d'ambdues composicions, que presentaven una unitat, per la relació entre tots dos premis. Aquesta supressió d'un poema de l'original d'impremta –perquè no s'hi haurien generat els errors en cas contrari– podria ser l'origen també de l'acumulació d'invocacions verbals, una de les quals es distribuïria de manera errònia, ocupant el lloc de la rúbrica de tornada, en desaparèixer un poema complet. Si tenim en compte que ens trobem a l'inici del quadern final i que l'incunable es tanca amb un peculiar text en prosa en el qual l'editor sent la necessitat de justificar el caràcter antològic d'aquest imprés, va poder ser la seua addició d'última hora, potser davant la queixa d'alguns dels participants –perquè no eren gens estranyes en els certàmens poètics–, el que va modificar el projecte inicial, amb la qual cosa va desaparèixer la sentència del premi principal i es van generar alguns errors de composició menors.

6 Dels errors tipogràfics a la destrucció del joc poètic

La improvisació i la descurança en la composició de l'incunable potser provenien de les presses en el procés d'impressió, perquè el 2 de febrer es van fer públiques les sentències dels dos últims premis i el 24 d'abril ja va eixir de les premses de Lambert Palmart aquest incunable, un breu període durant el qual, a més, s'havia de preparar l'antologia poètica i l'original d'impremta o, fins i tot, negociar-ne la impressió. En qualsevol cas, són moltes les petges d'una certa desídia en el procés de composició i no sembla que el corrector d'impremta –que n'hi hagué, com veurem– fos massa escrupolós, ni massa preparat per a això, si bé estem en una primera època incunable, anterior encara al desenvolupament i impuls que s'experimenta en la darrera dècada del segle. Si no hi hagués hagut un temps tan relativament curt de preparació i impressió i/o si Ferran Dies mateix

66. En dirigir-se a aquells els poemes dels quals no han estat seleccionats per a aquesta antologia impresa, a manera de carta en prosa.

hagués revisat unes proves d'impremta, és molt probable que s'hagués advertit l'oblit de la sentència final o el que va ocórrer amb la composició de Vallmanya que optava al *radix Jesse* (ff. b7^v-c2^r).⁶⁷

b7^vb8^rb8^vc1^rc1^vc2^r

67. Amb les rúbriques *Tornada* i *Endreça* precedint, en aquest ordre, les dues cobles finals. Biteca (manid 1452) indica erròniament com a localització de la rúbrica i com a inici del poema el f. 8^r.

En la rúbrica impresa s'adverteix que estan *fetes ab l'Ave Maria per lo cap dels bordons*, però tal indicació no devia ser prou explícita per al componedor i per al corrector, perquè el text imprès presenta deficiències que impedeixen la recuperació del joc poètic: en el f. b8^r, hi ha sagnia francesa d'alguns versos, mentre que en el f. b8^v no hi ha cap tipus de sagnia, a diferència del quadern següent, que, aparentment, reprén el recurs tipogràfic que permet el joc poètic, encara que, en realitat i malgrat les aparences, no és així.

Si tenim en compte la distribució de pàgines en les formes i el seu ordre de composició, entendrem què ha ocorregut amb aquest poema de Vallmanya. Atés que la forma interna del plec, la *retiració* (ff. 1^v, 2^r, 7^v i 8^r), sol compondre's abans que el *blanc* (ff. 1^r, 2^v, 7^r i 8^v) en la impremta hispànica en un quadern de plecs conjugats en 4¹, com sabem des d'Alonso Víctor de Paredes,⁶⁸ el f. b8^r és el primer d'aquest poema a passar a caixes. En aquest sí que es respecten les sagnies franceses i, en comprovar les inicials d'aquells versos, s'hi llig el principi de l'*Ave Maria* (*AVE MARYA GR*), amb la qual cosa s'hi facilita el reconeixement del joc poètic. No obstant això, com que pertany al *blanc*, el f. 8^v es compon després i, en coherència amb la resta de poemes d'aquesta *forma*, que no tenen sagnats, no s'hi incorpora aquest recurs tipogràfic, que, sens dubte, degué estar destacat en l'original d'impremta o, en cas contrari, no s'hagués reproduït en el f. b8^v. En els ff. c1^v i c2^r, que pertanyen a la *retiració* del quadern següent, es reprén la tècnica, encara que el caixista no en degué ser conscient, sinó que, potser, respectava parcialment el que tenia en el seu original d'impremta, ja que tampoc és del tot sistemàtica l'aplicació del recurs i el que trobem és *MBENEDIC(L)* (f. c1^v) *TAT* (f. c2^r). Sobra, per tant, una *L* de l'últim vers del f. c1^v i falta una *V* del darrer del poema (c2^r), que és l'únic cas en què hi hauria sagnat en dos versos seguits i d'ací deu provenir l'error tipogràfic, si més no en aquest cas. En el f. c1^r, no obstant això, l'últim a compondre's pel que fa a aquest poema, aparentment es manté el sagnat, encara que, en realitat, el que trobem és una alternança sistemàtica d'aquest, en un vers sí i en un altre no, amb la qual cosa s'hi destrueix el recurs tipogràfic i, amb això, el poètic. Tot plegat, aquestes són les inicials dels versos sagnats:

AVEMA RYAGR	f. b8 ^r
-----	f. b8 ^v
OmCMYV STOQDV	f. c1 ^r
MBENE DICL	f. c1 ^v
TAT	f. c2 ^r

Tot i que es pot intuir en aquesta seqüència fragments dels primers versos de l'*Ave Maria*, cal reconstruir-los totalment en els ff. b8^v i c1^r i corregir-los parcialment en els ff. c1^v i c2^r en una edició crítica,⁶⁹ per a la qual cosa cal partir del coneixement del text subjacent de l'oració litúrgica⁷⁰ i, amb això, arribarem a llegir en *lo cap dels bordons*: AVE MARYA, GRACYA PLENA, DOMYNVS TECVM, BENEDICTA TV.

68. "Hazese vn libro de à quarto dos pliegos en quaderno, su forma primera es seis, y siete, diez y onze; luego las tanteadas seràn las cinco primeras y en componiendo las dos siguientes, se tantearàn la ocho, y nueve, para acabar la forma componiendo la diez y onze" (f. 35^v) (Paredes 2002).

69. Com ha fet molt bé Antoni Ferrando (1983: 450-453), amb excepció del darrer vers, i alternant majúscules i minúscules.

70. "Ave Maria, gratia plena, Dominus Tecum. Benedicta Tu in mulieribus, et benedictus fructus ventris tui, Iesus. Sancta Maria, Mater Dei, ora pro nobis peccatoribus, nunc, et in ora mortis nostrae. Amen".

7 Obres citades

- Aguiló i Fuster, Marià. 1923. *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860* (Madrid: Sucesores de Rivadeneyra)
- Antonio, Nicolás. 1788. *Bibliotheca Hispana Vetus, sive Hispani scriptores qui ab Octaviani Augusti aevo ad annum Christi MD floruerunt*, 2 vols (Madrid: Apud Viduam et Heredes D. Joachimi Ibarrae Regii Quondam Typographi)
- Askins, Arthur L.-F.. 1988. 'Muestrario de incunables hispánicos extraviados de la Biblioteca Colombina', in *El libro antiguo español: Actas del Primer Coloquio Internacional (Madrid, 1986)*, ed. by María Luisa López-Vidriero and Pedro M. Cátedra (Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca - Biblioteca Nacional de España - Sociedad Española de Historia del Libro), pp. 37-53
- BITECA. 1977-. *Bibliografía de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears*, ed by Vicenç Beltran et alii. (Berkeley: University of California) <<http://tinyurl.com/m7uqlzj>> [accessed 01-11-2018]
- Blázquez Fraile, Agustín. 1945. *Incunables de la Biblioteca Universitària* (Barcelona: Universitat de Barcelona)
- Briquet, Jacques M. 1923. *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, 4 vols (Leipzig: Karl W. Hiersemann) <<http://www.ksbm.oew.ac.at/scripts/php/BR.php>>
- Brunet, Jacques Charles. 1861. *Manuel du libraire et de l'amateur de livres* (Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, Fils et C), II <<http://links.uv.es/r5piMKe>>
- Cerdá y Rico, Francisco. 1778. 'Notas al *Canto del Turia*', in Gaspar Gil Polo, *La Diana enamorada, cinco libros que prosiguen los VII de Jorge de Montemayor* (Madrid: Imprenta de don Antonio de Sancha), pp. 267-523
- Concheff, Beatrice Jorgensen. 1985. *Bibliography of Old Catalan Texts* (Madison: Hispanic Seminar of Medieval Studies)
- Copinger, W. A. 1895-1902. *Supplement to Hain's 'Repertorium Bibliographicum in Two Parts'*, 3 vols (London: Henry Sotheran and Co.)
- Dutton, Brian. 1990-91. *El cancionero del siglo XV (c. 1360-1520)*, 7 vols (Salamanca: Universidad de Salamanca)
- Ferrando Francés, Antoni. 1983. *Els certàmens poètics valencians* (València: Institució Alfons el Magnànim)
- Ferrer y Bigné, Rafael. 1873. *Estudio histórico-crítico sobre los poetas valencianos de los siglos XIII, XIV y XV*, 3 vols (Valencia: Imprenta de José Rius)
- Gallardo, Bartolomé José. 1863-89. *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos*, 4 vols (Madrid: Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra - Imprenta y Fundición de Manuel Tello)
- García Craviotto, Francisco. 1989-90. *Catálogo general de incunables en bibliotecas españolas*, 2 vols (Madrid: Ministerio de Cultura - Dirección General del Libro y Bibliotecas)
- Goff, Frederick R.. 1973. *Incunabula in American Libraries: A Third Census of Fifteenth-Century Books Recorded in North American Collections* (Millwood, NY: Kraus Reprint Co.)
- GW *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin; Leipzig: K. V.

- Hiersemann) <<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>> [accessed 03-02-2019]
- Haebler, Konrad. 1897. *The Early Printers of Spain and Portugal* (London: Bibliographical Society at the Chiswick Press) <<http://links.uv.es/F51CIGY>>
- Haebler, Konrad. 1903. *Bibliografía ibérica del siglo XV: enumeración de todos los libros impresos en España y Portugal hasta el año de 1500* (Den Haag: Martinus Nijhoff; Leipzig: Karl W. Hiersemann) <<http://links.uv.es/H3V6eiu>>
- Haebler, Konrad. 1917. *Bibliografía ibérica del siglo XV: segunda parte* (Den Haag: Martinus Nijhoff; Leipzig: Karl W. Hiersemann) <<http://links.uv.es/Zd5e1kA>>
- Hain, L. 1826-38. *Repertorium bibliographicum, in quo Libri omnes ab Arte typographica inventa usque ad Annum MD, Typis expressi Ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel accuratius recensentur*, 4 vols (Stuttgart: J. G. Cotta; Paris: Jul. Renouard) <<http://links.uv.es/gTCmeNu>>
- ISTC *Incunabula Short Title Catalogue* (London: British Library) <<http://www.bl.uk/catalogues/istc>> [accessed 15-10-2018]
- Lamarca, Montserrat; Torra, Jordi. 1995. *Catàleg dels incunables de la Universitat de Barcelona* (Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona)
- Martí Grajales, Francisco. 1927. *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el Reino de Valencia hasta el año 1700* (Madrid: Tip. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos)
- Martos, Josep Lluís. 2016a. 'Un cancionero incunable valenciano: descripción bibliográfica, estructura y contextos', in *La literatura medieval hispánica en la imprenta (1475-1600)*, ed. by María Jesús Lacarra (València: Universitat de València), pp. 173-89
- Martos, Josep Lluís. 2016b. 'Un incunable de Pere Trincher: tipografia, decoración y datación', *Revista de Poética Medieval*, 30: 199-231
- Martos, Josep Lluís. 2018. 'Fuentes poéticas incunables: el cancionero 87FD y Juan Tallante', in *Poesía, poéticas y cultura literaria*, ed. by Andrea Zinato and Paola Bellomi (Como-Pavia: Ibis), pp. 523-33
- Martos, Josep Lluís. en premsa a. 'El cancionero 87FD en la bibliografía ilustrada: desatención a lo material y generación de fantasmas', in *Homenaje al profesor Juan Paredes* (Granada: Universidad de Granada)
- Martos, Josep Lluís. en premsa b. 'Los ejemplares del incunable poético 87FD', en *Libros, lecturas y reescrituras*, ed. by Mª Jesús Lacarra (San Millán de la Cogolla: Cilengua)
- Martos, Josep Lluís. en premsa c. 'Contextos y Estructura de un incunable poético: la *Obra de la Sacratísima Concepción de la intemerada Mare de Déu*', *Hispanófila*
- Massó i Torrents, Jaume. 1913-14. 'Bibliografía dels antics poetes catalans', *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 5: 2-276
- Massó i Torrents, Jaume. 1932. *Repertori de l'antiga literatura catalana: la poesia* (Barcelona: Editorial Alpha)
- Méndez, Francisco. 1861. *Tipografía española ó Historia de la introducción, propagación y progresos del arte de la imprenta en España* (Madrid: Imprenta de las Escuelas Pías)
- Paredes, Alonso Víctor de. 2002. *Institución y origen del arte de la imprenta y reglas generales para*

- los componedores*, ed. by Jaime Moll (Madrid: Calambur)
- Ribelles Comín, José. 1915-20. *Bibliografía de la lengua valenciana, o sea, catálogo razonado por orden alfabético de autores de libros, folletos, obras dramáticas, periódicos, coloquios, coplas, chistes, discursos, romances, alocuciones, cantares, gozos, etc., que escritos en lengua valenciana y bilingüe, han visto la luz pública desde el establecimiento de la imprenta en España hasta nuestros días*, 5 vols (Madrid: Imprenta de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos) <<http://links.uv.es/5Xf9nwd>>
- Riquer, Martí de. 1964. *Història de la literatura catalana*, 3 vols (Barcelona: Ariel)
- Rodríguez, José. 1747. *Biblioteca valentina* (València: Tipografía de José Tomás Lucas) <<http://links.uv.es/n6dCodZ>>
- Romero Lucas, Diego. 2005. *Catálogo gráfico descriptivo de la imprenta en Valencia 1473-1530*, 3 vols (unpublished doctoral thesis, Universitat de València)
- Rubió i Balaguer, Jordi. 1984. *Història de la literatura catalana*, Biblioteca Abat Oliba, 35 (Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya - Publicacions de l'Abadia de Montserrat), 1
- Salvà y Mallén, Pedro. 1872. *Catálogo de la biblioteca de Salvà*, 2 vols (València: Imprenta de Ferrer de Orga) <<http://links.uv.es/3zQOC2T>>
- Serrano y Morales, José Enrique. 1898-99. *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868 con noticias bio-bibliográficas de los principales impresores* (València: Imprenta de F. Doménech) <<http://links.uv.es/19h6ldl>>
- Stillwell, Margaret Bingham. 1940. *Incunabula in American Libraries: A Second Census of Fifteenth-Century Books Owned in the United States, Mexico, and Canada* (New York: The Bibliographical Society of America)
- TW *Typenrepertorium der Wiegendrucke* (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin) <<https://tw.staatsbibliothek-berlin.de>> [accessed 01-02-2019]
- Vindel, Francisco. 1946. *El arte tipográfico en España durante el siglo XV: Valencia, Mallorca y Murcia* (Madrid: Dirección General de Relaciones Culturales)
- Vindel, Francisco. 1951. *El arte tipográfico en España durante el siglo XV: Dudosos de lugar de impresión, adiciones y correcciones a toda la obra* (Madrid: Dirección General de Relaciones Culturales)
- Ximeno, Vicente. 1747-49. *Escritores del Reyno de Valencia cronológicamente ordenados desde el año MCCXXXVIII de la christiana conquista de la misma ciudad, hasta el MDCCXLVIII*, 2 vols (València: Imp. Josep Estevan Dolz) <<http://links.uv.es/wokEj3A>>